

Jenny Bergenmar och Maria Karlsson

Lagerlöfs läsare. Allmänhetens brev till Selma Lagerlöf

Göteborg och Stockholm: Makadam, 2022, 392 s.

Få författarskap i Sverige förmår på samma vis som Selma Lagerlöfs engagera både läsare och forskare. År 2018 utkom Anna Nordlunds *Selma Lagerlöf. Sveriges modernaste kvinna* och året därpå Anna-Karin Palms *"Jag vill sätta världen i rörelse". En biografi över Selma Lagerlöf*, och sedan dess har e-versioner av både Elin Wägners och Vivi Edströms Lagerlöf-biografier sett dagens ljus. Under den gångna julen visade SVT Kristina Lindströms och Ulrika Nultys Lagerlöf-dokumentär och man passade samtidigt på att återsända Bille Augusts filmatisering av *Jerusalem*, allt på bästa sändningstid. Samtidigt genomfördes också en maratonläsning av *Gösta Berlings saga* på SVT Play. Sveriges Radio omtalar det hela som en "Högkonjunktur för Selma Lagerlöf". Lagerlöf är verkligen ständigt på tapeten, och de forskningsmässiga ingångarna tar inte heller slut. Jenny Bergenmar och Maria Karlsson står för det senaste stora bidraget till Lagerlöf-forskningen, och det är en ytterst läsvärd bok de åstadkommit. Den täcker dessutom in ett ämne som är både intressant och svårfångat: Lagerlöfs läsare.

Läsning är till sin natur ett flyktigt fenomen, och läsningshistoria är på en och samma gång ett både lockande och avskräckande forskningsområde. Den enskilde läsarens möte med en bok lämnar vanligtvis inga konkreta spår efter sig, och vilka tankar en text väcker hos sina läsare är sällan möjligt att studera. Det kräver nämligen tillgång till så kallade egodokument: dagböcker, memoarer, korrespondens eller liknande. Sådana finns sällan att tillgå. I Lagerlöfs fall har vi dock en fantastisk samling egodokument i form av de cirka 40 000 brev som skickades till Lagerlöf och som i dag finns bevarade vid Kungliga biblioteket. Denna samling brev utgör det empiriska underlaget för *Lagerlöfs läsare*. Lagerlöfs brevsfatt är ingalunda okänd för forskningen och har nyttjats flitigt sedan spårtiden hävdes 50 år efter Lagerlöfs död. Inte minst har breven från tidens kulturelit uppmärksammats, men även brev från barn har studerats särskilt.

Bergenmar och Karlsson har avgränsat sitt forskningsmaterial till brev från allmänheten, definierad som "personer som Selma Lagerlöf inte var släkt med och inte hade vänskaps- eller affärsrelationer till och som inte vid brevskrivningstillfället var offentliga personer" (s. 16). Affärsbrev, brev från barn, samt brev skrivna på andra språk än svenska har exkluderats. Beslutet att fokusera just på allmänheten är logiskt och motiverat. Att däremot sälla bort brev skrivna på andra språk än svenska kan tyckas mindre lyckat. År 1897 uppgav Lagerlöf, för att ta ett exempel, att hon "... otvivelaktigt haft fler läsare i Danmark än i Sverige...", och utifrånperspektivet hade kunnat tillföra en dimension. Arbetsekonomiskt har det dock troligtvis varit nödvändigt med en gränsdragning. Även efter ovan nämnda avgränsning uppgår det empiriska underlaget nämligen till 22 000 sidor. Det finns därmed potential för vidare studier som ser närmare på Lagerlöfs utländska brevskrivare.

Boken består, utöver inledning och avslutning, av sju numrerade kapitel som ger tematiska ingångar till breven och deras innehåll. De första kapitlen ger en fin inblick i läsnings- och skrivningshistoria, samt övergripande reflektioner kring brevsamlingen. Därefter följer kapitel som utgår från de olika kategorierna av brev: ”tiggerbrev”; brev som omnämner läspraktiker; brev som lyfter tankar kring nationen och hembygden; brev med pedagogisk tematik; brev från Lagerlöf.

Läste Lagerlöf själv alla de tiotusentals brev som skickades till henne? I vilken mån besvarades breven, och i så fall hur? Lagerlöf förde inte någon kopian för sin utgående korrespondens och det är sällan möjligt att studera de brev som skickades *från* Lagerlöf *till* allmänheten. Brevmaterialet ger oss endast knapphändiga upplysningar. Bokens sista kapitel bjuder dock på en del svar, baserade på ett urval bevarade brev från Lagerlöf till allmänheten, som författarna samlat in och studerat inom ramen för ett projekt finansierat av Riksbankens jubileumsfond.

Författarnas ambition har varit att boken ska kunna läsas som en helhet men att kapitlen också ska kunna läsas fristående. Boken ger förstås nya perspektiv till Lagerlöf-forskningen men utgör också ett viktigt bidrag till svensk läsningshistoria. Det gäller inte minst kapitlet som ägnas läspraktiker; ett kapitel som gärna hade fått vara än mer uttömmande.

Bergenmar och Karlsson väljer att göra en kvalitativ undersökning av brevsamlingen, med fokus på historisk kontextualisering, och använder sig även av mikrohistoriska perspektiv. Det kan tyckas förvånande när man har att göra med ett så pass omfattande empiriskt material. Det fungerar dock väl, även om en kvantitativ tillnärmning skulle kunna ha bidragit med nya perspektiv och andra typer av resultat. Hur fördelar sig brevskrivarna geografiskt? Hur påverkas brevfloden av tidens konjunkturen och krig? Vad kan utrönas om brevskrivarnas ålder, kön och utbildning? Står antalet brev i relation till försäljningssiffrorna, eller har vissa typer av texter väckt starkare engagemang? Datamängden i brevsamlingen är omfattande, och här finns mer att hämta och fler frågor att ställa.

Till läsare som inte har ett direkt forskningsmässigt intresse har Bergenmar och Karlsson ett tips: att helt sonika hoppa över bokens första kapitel. Den som gör det och därmed räknar med att slippa metodologiska och teoretiska resonemang kan dock bli besviken. Författarna tar teoretiska begreppsapparater till hjälp för att avkodifiera breven och nå fördjupad förståelse, och de stöder sig genomgående mot en lång rad litteraturforskare och teoretiker, som Jonathan Rose, Martyn Lyons, Robert Darnton, Lauren Berlant, Rita Felski, Walter Benjamin, Judith Butler och Michel de Certeau.

Teoretiseringen visar på samband och mönster och står inte i vägen för det empiriska sprängstoff som brevsamlingen utgör. I boken låter Bergenmar och Karlsson en bred skara brevskrivare komma till tals, omkring 250 personer. Dessa utgör bara en liten del av de sammanlagt 17 000 brevskrivare vars brev ingår i Lagerlöfarkivet, men det märks att författarna är väl bevandrade i arkivmaterialet, och genom sitt urval lyckas de med att levandegöra den väldiga korpus som samlingen utgör. Man får en nyanserad bild av hur brett och djupt Lagerlöfs skrivande nådde.

Kronologiskt täcker de avhandlade breven hela Lagerlöfs författarkarriär, från 1890-talet fram till 1940; en i både läsningshistoriskt och mediehistoriskt avseende transformativ period. Brevens innehåll visar också på hur tidens mediala utveckling både möjliggjorde och förändrade relationen mellan Lagerlöf och allmänheten. Det

framgår tydligt att Lagerlöf nådde ut inte bara genom sina böcker, utan också via radioinslag, tidningsintervjuer, filmatiseringar, notiser, högläsningar, följetonger med mera, och när hon blev intervjuad ökade brevvärdet. I många fall tycks det således vara motiverat att tänka i termer av *publik* snarare än *läsare*. Korrespondensen visar för övrigt hur hon vårdade – närmast kurerade – sin egen mediebild.

Lagerlöf tycks på ett sällsamt vis ha lyckats etablera en kontakt som inbjöd till dialog, och som gjorde att läsarna kände sig sedda. För Lagerlöfs förläggare var detta något att slå mynt av. Den tryckta faksimilinskriftionen i en utgåva av *Kejsaren av Portugallien* med formuleringen ”Må detta bli Sveriges husmödrar en liten förströelse efter julstökets” följd av Lagerlöfs bekanta signatur, visar hur det massmedierade men samtidigt personliga tilltalet framgångsrikt kunde integreras i ett marknadsstrategiskt grepp. Hon var en offentlig person med en offentlig röst, men det var en personlig sådan. Det är med andra ord lätt att hålla med om författarnas beskrivning av Lagerlöf som ”hela Sveriges kära vän” (s. 214). Lagerlöfs stil och samlade framtoning har varit förtroendeskapande och slagit an på ett vis som fått personer att kontakta henne och brevledes våga öppna upp sig. Författarna synliggör hur en ytterst heterogen skara brevskrivare såg i Lagerlöf en bundsförvant, och de vände sig till henne med sina förhoppningar och förslag. Via diplomatiska och ofta kortfattade formuleringar tycks hon ha lyckats med konststycket att gå hem i alla läger. Det faktum att vissa av Lagerlöfs svarsbrev offentliggjordes, lästes upp vid sammankomster eller till och med publicerades i tidningar, gjorde sannolikt att hon vägde sina ord.

En viktig och återkommande fråga i boken rör hur pass representativa brevskrivarna är för Lagerlöfs samlade läsarskara. Här är det svårt att komma fram till något entydigt svar, eftersom det skulle kräva komparation med andra typer av källor som kan säga mer om hennes läsare; försäljningsuppgifter från boklädor, utlåningslistor från folk-, arbetar- och sockenbibliotek, fokuserade läsundersökningar med mera. I förhållande till läsandet är skrivandet mer av en aktiv handling, och det är uppenbart att något särskilt bör ha krävts för att en läsare skulle fatta pennan för att skriva till Lagerlöf.

En sak är dock säker, och det är att alla typer av läsare står att finna bland brevens avsändare. Till Lagerlöf skriver forskare, lärarinnor, tonåringar och bönder med författardrömmar, fattiga bondkvinnor med många munnar att mätta, konstnärer, rasbiologer och svensk-amerikaner med hemlängtan. Många brev är innerligt öppenhjärtiga och somliga bär närmast en prägel av bikt. En kvinna berättar att hon läser Lagerlöfs arbeten som andaktslitteratur. Många vittnar också om hur läsningen har hjälpt dem att vidga sina vyer och hur den öppnat dörrar till andra världar. Andra brev är mer affärsmässigt och strategiskt utformade till både syfte och innehåll, eller är mer av typen *fan mail*.

I sällsynta fall har Lagerlöf etablerat en nära och långvarig förbindelse med brevskrivare. Det gäller exempelvis i de fall hon engagerat sig i någons sak genom att ge goda råd eller åta sig rollen som välgörare eller mecenat. Förfrågningarna om ekonomiskt stöd av alla möjliga slag är återkommande, och cirka vart fjärde brev kan föras till denna kategori. Många förfrågningar utgör en både rörande och sorglig läsning, och det står klart att Lagerlöf själv upplevde det som både förpliktande och betungande att stå som mottagare i sådana fall. Vissa fick hjälp, men de allra flesta fick klara sig utan.

Breven till Lagerlöf rymmer gripande historier och livsöden som ger inblickar i folks vardagsliv, i drömmar och bekymmer, men de livsöden som vi möter i boken utgör

givetvis bara toppen av isberget. En kvinna skriver från fängelset och berättar om hur läsningen av Lagerlöfs böcker är en källa till tröst. ”Jerusalem’ läste jag två gånger – och då kände jag icke att jag var i fängelse...” (s. 89). Kvinnan får visst ekonomiskt stöd från Lagerlöf och lyckas, sedan hon sonat sitt straff, förbättra sin livssituation och med tiden bli yrkesverksam journalist.

Känsloyttringar av alla de slag förekommer i breven, och Bergenmar och Karlsson bidrar till den receptionshistoriska debatten genom att visa att reaktionerna som läsningen av Lagerlöfs böcker väckte inte skiljde sig åt mellan män och kvinnor. Filip Kockum i Karlskrona berättar om hur berörd han blev av *Nils Holgersson*, som han läste vid 28 års ålder. ”Den fångslade mig i allra högsta grad och tårarna rann allt som oftast utmed mina kinder” (s. 165).

Det är Lagerlöf och hennes läsare som står i fokus för Bergenmars och Karlssons undersökning, men tack vare källmaterialets karaktär får man även en annan historia på köpet, som med fördel kunde ha behandlats som ett eget tema i boken: brevskrivandets sociologi. Under den period som boken spänner över genomgick brevskrivandet en demokratisering, och även om portot var förhållandevis billigt redan under 1800-talets slut märks en gradvis demografisk förskjutning bland brevskrivarna med en ökande andel mindre bemedlade.

Breven som fysiska objekt är fyllda av sociala markörer och extratextuella uttryck som positionerar brevskrivaren socioekonomiskt. Typ av papper, med eller utan brevhuvud, hand- eller maskinskrift, bläck eller blyerts, stafvel eller ej, driven handstil eller trevande, omsorgsfullt formade bokstäver – allt detta är subtila sociala markörer som tillför breven en extra dimension. En sådan enkel sak som tilltalet (med till synes oändliga variationer och stavningssätt) – fröken Lagerlöf, Selma, Docktor Lagerlöv [sic], Dr. Lagerlöf, sagotant, skriftställarinnan – indikerar också ofta brevskrivarens samhällsposition. De materiella uttrycken visar också på vikten av att valda brev har avbildats i boken och på varför breven bör göras tillgängliga digitalt. Mycket går förlost när breven enbart transkriberas.

Lagerlöfs efterlämnade brevsamling ger en inblick i läsarreaktioner i en omfattning och på en detaljnivå som saknar motsycke i svensk litteraturhistoria. Det betyder dock inte att det inte finns jämförbara material. Författarna pekar avslutningsvis själva på Astrid Lindgren som möjligt föremål för framtida liknande forskningsprojekt. Det kan även finnas anledning att undersöka samtida jämförbara författarskap. I boken dras återkommande paralleller mellan Lagerlöf och Verner von Heidenstam. Det handlar om två stora författarskap med nationell lyskraft, och jämförelsen är logisk. Däremot förvånar bristen på komparation med August Strindberg, som ju till och med efterlämnat sig 3 000 brev där han står som mottagare. Kanske finns det även här potential för intressanta jämförelser och vidare studier? Det står dock klart att Bergenmar och Karlsson med sin studie har gjort en stor insats, dels genom att visa vägen för fler studier, dels genom att levandegöra det stycke kulturhistoria som den Lagerlöfska brevsamlingen utgör.

Lagerlöfs läsare är utgiven i samarbete med konsortiet Kriterium, vilket borgar för kvalitet och även innebär att boken är fritt tillgänglig som e-bok. Det i sin tur betyder förhoppningsvis också att den når ut till ett större antal läsare. Boken är välskriven och lättnavigerad och andas kvalitet rakt igenom. Den är dessutom smakfullt formgiven,

och för den som gillar att läsa med penna i hand lämnar rika marginaler och papperskvalitet inget ytterligare att önska.

Författarna har fått tillstånd att digitisera breven för internt bruk och har även sammanställt en projektdatabas. Grundläggande metadata för de enskilda breven i samlingen, såsom datum, avsändare med mera är redan sökbara i Riksarkivets digitala forskarsal och det är önskvärt att projektdatabasen, såväl som brevsamlingen i sin helhet, tillgängliggörs digitalt.

Henning Hansen